

BINNENKOMERS EN BUITENSTAANDERS

Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

Op het eerste gezicht was 1994 een goed jaar voor nieuwe partijen: drie nieuwe fracties voegden zich in de Tweede Kamer bij de bestaande negen. Sinds 1971 was dit niet meer voorgekomen. Echter, evenals in 1971 deden in 1994 veertien partijen een vergeefse poging om in de Kamer te komen en bleven dus een randpartij, oftewel een partij zonder zetels.¹

Hoe valt het succes van de binnenkomers en het falen van de buitenstaanders te verklaren? In dit artikel wordt een eenvoudig theoretisch model gepresenteerd, dat vervolgens getoetst wordt aan gegevens uit partijdocumenten, kranteknipsels en interviews met leiders van de partijen.²

2. Model

De literatuur over het ontstaan van nieuwe partijen is weliswaar tamelijk beperkt, maar al vrij divers. Toch tekent zich een zekere overeenstemming af onder de meeste auteurs. Als eerste voorwaarde voor oprichting van een nieuwe partij wordt doorgaans een maatschappelijk probleem gezien, dat in de ogen van een relevante groep mensen door de bestaande politieke partijen onvoldoende onderkend en bestreden wordt. In plaats van 'probleem' spreekt men ook wel van 'spanning' (*strain of stress*) of 'tegenstelling' (*cleavage*).³ De relevante groep mensen - in aantal variërend - definieert niet alleen een probleem, maar ziet ook een mogelijke oplossing in een vorm van overheidsbeleid. Daarmee wordt het probleem dus een politieke kwestie. De ideeën over het probleem en de beste manier om het op te lossen zouden een *politiek project* genoemd kunnen worden.

Een politiek project kan heel eenvoudig en concreet zijn - men stelt woningnood vast en wil 100.000 extra woningen bouwen - of tamelijk ingewikkeld en abstract - een analyse van het kapitalisme, dat via revolutionaire veranderingen plaats moet maken voor socialisme. Een project dat concrete groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal

waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden. Aan de andere kant wordt ook beweerd dat een succesvolle nieuwe partij kiezers ideologisch en niet slechts op hun belangen aan moet spreken.⁴

Formulering van een politiek project hoeft echter niet automatisch uit te monden in de oprichting van een politieke partij in de formele zin van het woord - een 'georganiseerde groep die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam'.⁵ Men kan ook een actiegroep vormen, die publiciteit zoekt en druk uitoefent op het openbaar bestuur zonder aan verkiezingen deel te nemen. De grens tussen actiegroep en partij is niet altijd scherp. Zo nam de zeer informeel georganiseerde actiegroep Provo in 1966 toch deel aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam - en met succes: één zetel. De minder informele groep 'Actiefront Nationale Socialisten' bereidt volgens eigen zeggen de (her)oprichting van een nationaal-socialistische partij in Nederland voor, maar maakt daar weinig haast mee.⁶ De aarzeling om een formele partij te stichten kan in dit geval ook voortkomen uit vrees voor gerechtelijke vervolging.

De juridische drempel is voor oprichters van een nieuwe partij zonder nationaal-socialistische doelstellingen in Nederland minder hoog. Men moet aan de minimale voorwaarden voldoen die het Burgerlijk Wetboek stelt aan alle verenigingen, zoals: een gekozen bestuur en statuten die voor een notaris gepasseerd zijn. Na de oprichting doemt echter een volgende drempel op: deelname aan de verkiezingen. Daarbij stelt de Kieswet bepaalde eisen, zoals inschrijving bij de Kiesraad, plaatsing van handtekeningen door een tiental burgers per kieskring op de gemeentesecretarie van hun woonplaats en betaling van een borgsom van 25.000 gulden.⁷

Om aan deze eisen te kunnen voldoen, dient de nieuwe partij niet alleen over een politiek project maar ook over *resources* oftewel hulpbronnen te beschikken in de vorm van geld en leden of sympathisanten - bij voorkeur gespreid over het hele land, zodat men in elke kieskring de nodige handtekeningen kan verzamelen. Naarmate een nieuwe partij over meer hulpbronnen beschikt, zal zij niet alleen eerder geneigd zijn aan verkiezingen deel te nemen, maar daarbij ook meer kans op electoraal succes maken. Ze kan nog zo een interessant project ontwikkeld hebben, maar als ze het in de verkiezingscampagne niet aan de kiezers weet te 'verkopen', zal ze geen zetel veroveren. Door middel van een verkiezingscampagne zal de nieuwe partij haar project bekend en aantrekkelijk moeten maken. Daartoe heeft ze '3 x p' nodig: publiciteit, pecunia en personeel. Enige publiciteit krijgt ze via de overheid, in de vorm van zendtijd op televisie en radio, mits ze de vereiste handtekeningen in alle kieskringen heeft laten zetten en aan de andere voorwaarden voldoet die de Kieswet stelt. Daarnaast zal de partij publiciteit zoeken door advertenties te plaatsen, affiches op te plakken en folders te verspreiden. Voor dat alles is geld nodig, maar voor die laatste twee vormen van publici-

teit heeft de partij ook behoefte aan personeel, dat wil zeggen actieve leden of sympathisanten. Die leden kunnen bovendien ook in hun eigen omgeving kiezers werven door 'mond-tot-mond reclame', politieke discussies op het werk, in het buurtcafé of bij de beeldbuis thuis. Zonder pecunia en personeel kan een partij alleen publiciteit verwerven door journalisten voor haar project te interesseren; met een bekende en intrigerende lijsttrekker zal ze daar eerder in slagen dan met een onbekende en saaie leider.⁸

Zelfs een nieuwe partij met een breed aansprekend project, veel leden, bekende leiders en een goed gevulde partijkas kan echter niet zeker zijn van een zetel bij deelname aan verkiezingen. De derde, en niet zelden fatale factor in haar levensloop is haar plaats in het partijstelsel en de reactie van gevestigde partijen op haar verschijnen - in politicologische terminologie: de *political opportunity structure*.⁹

De gevestigde partijen moeten een nieuwkomer voldoende (politieke) ruimte laten om te leven. Daar hebben zij doorgaans natuurlijk geen enkel belang bij, aangezien verkiezingen een nul-som-spel zijn: wat de ene partij aan zetels wint, moet de andere verliezen. Dit geldt heel duidelijk voor wat Th. Rochon *challengers* noemde: nieuwe partijen die één bepaalde gevestigde partij - hun referentie-partij - uitdagen, omdat die haar traditie, beginselen en kiezers zou verwaarlozen. De tweede belangrijke categorie nieuwkomers die hij onderscheidde, de *mobilizers*, trachten kiezers van alle partijen voor een nieuw project te mobiliseren en zullen zich daarbij minder de vijandschap van één gevestigde partij op de hals halen. Rochon verwachtte niettemin dat *mobilizers* op korte termijn minder succes zullen behalen dan *challengers*, omdat eerstgenoemden een nieuwe politieke identiteit moeten ontwikkelen en de 'uitdaggers' kunnen aansluiten bij een bestaande identiteit.¹⁰

Indien partijen en kiezers zich rationeel gedragen, dan zal een nieuwe partij vooral profiteren van een 'gat' in het politieke spectrum tussen gevestigde partijen, waar zich veel kiezers bevinden. Een dergelijk gat kan ontstaan indien gevestigde partijen zich sneller dan hun kiezers op het spectrum van links naar rechts of omgekeerd bewegen. Aangezien de verdeling van kiezers op de links-rechts schaal in Nederland een normale verdeling benadert, zal een 'gat' in het midden een nieuwe partij meer kansen op succes bieden dan een gat aan één van de uitersten.¹¹ Middenpartijen die een brug slaan tussen gevestigde partijen - Smith spreekt van *hinge parties* - zullen doorgaans meer kiezers winnen dan extreme partijen - *marginal* oftewel *fringe parties*.¹² Echter niet altijd: sterke polarisatie van het electoraat kan soms juist ruimte scheppen aan de rand van het spectrum.

Daarbij komt dat het links-rechts spectrum in Nederland weliswaar nog steeds dominant is, maar niet alles bepaalt. Er lijkt ten minste één andere, zwakkere dimensie te zijn, de oude tegenstelling tussen confessionelen en vrijzinnigen; maar volgens andere waarnemers wordt die geleidelijk verdron-

gen door een nieuwe tegenstelling, die kan worden geïnterpreteerd als traditioneel tegenover libertair of als materialistisch tegenover post-materialistisch of ook als 'grijs' tegenover 'groen'.¹³ Nieuwe partijen kunnen met succes positie kiezen op deze dimensies, waar mogelijk meer ruimte is dan op de links-rechts lijn; Smith noemt dit type *detached parties*.

Voor een land als Nederland, met een bijna zuivere evenredige vertegenwoordiging van kiezers in de Kamer, kunnen we het verhaal van de nieuwe partij hiermee afsluiten: voldoende kiezers betekent een zetel. In tal van andere landen vormt het kiesstelsel echter nog een extra drempel voor randpartijen. Zo zal in een *first-past-the-post* districtenstelsel alleen een randpartij met een sterke regionale concentratie in het parlement binnendringen - zoals het (relatieve) succes van de *Scottish National Party* in Groot-Brittannië of de snelle opkomst van het *Bloc Québécois* in Canada laten zien.

Ter afsluiting van deze paragraaf kunnen we een drietal hypothesen formuleren die het electoraal succes van een randpartij zouden verklaren.

1a. Een project dat brede groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden.

1b. Een ideologische randpartij maakt meer kans op een zetel dan een partij die zich slechts op één strijdpunt of belang richt.

2. Er zal een sterk verband zijn tussen de hulpbronnen - geld, leden en publiciteit - die een randpartij kan mobiliseren en het aantal stemmen dat ze vergaart.

3. Het electoraal succes van randpartijen is sterk afhankelijk van de politieke ruimte (*opportunity structure*) die gevestigde partijen bieden; die ruimte ontstaat doordat gevestigde partijen op relevante politieke dimensies van positie veranderen of doordat een nieuwe dimensie aan belang wint.

3. Data presentatie: de randpartijen van 1994

Alvorens deze hypothesen te gaan toetsen aan de hand van gegevens over de partijen die in 1994 trachtten de Tweede Kamer binnen te komen, lijkt het nuttig in enkele lijnen een portret van de zeventien partijen te schetsen.

(1) *Algemeen Ouderen Verbond (AOV)*: opgericht in 1993 naar aanleiding van de aangekondigde bezuinigingen op bejaardenoordelen; aanvankelijk vooral actief in Brabant; na succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Eindhoven en aan massale protesten van ouderen tegen de mogelijke bevrozing van de AOW - waar met name het CDA voor had gepleit - besloot het AOV aan de Tweede-Kamerverkiezingen mee te doen. Tot veler verrassing won het daarbij zes zetels.

(2) *Socialistische Partij (SP)*: sinds 1972 de naam van de een jaar eerder opgerichte Kommunistiese Partij Nederland/Marxisties-Leninisties, één van

de vele groeperingen rond 1970 die de Communistische Partij van Nederland (CPN) te veel op Moskou gericht en te reformistisch vonden en die zich door het marxisme-leninisme van de Chinese voorman Mao Dze Dong lieten inspireren; in de loop der jaren nam de SP afstand van Mao, maar bleef voorstander van een radicaal socialisme dat de 'massa's' in oude arbeidersbuurten en nieuwbouwwijken aan zou spreken; via populaire acties in de buurten breidde de partij haar aanhang uit en won bij elke gemeenteraadsverkiezing meer zetels; in de Tweede Kamer drong zij echter pas in 1994 met twee leden door.

(3) *Politieke Unie 55+ (PU55+)*: opgericht in 1992 door ouderen, afkomstig uit CDA en PvdA maar ook uit de Politieke Partij voor Ouderen die in 1989 aan de Tweede-Kamerverkiezingen had deelgenomen zonder een zetel te winnen en daarna een slapend bestaan leidde; na succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Hengelo (drie zetels) en Waddinxveen (twee zetels) besloot de PU55+ aan de landelijke verkiezingen mee te doen en won daarbij één zetel; samenwerking met het AOV lukte niet, wel een lijstverbinding.

(4) *Centrumpartij '86 (CP'86)*: voortgekomen uit de Centrumpartij, die in 1986 failliet werd verklaard na de afsplitsing van de door Janmaat geleide Centrumdemocraten; na een periode van radicalisering en marginalisering wist de partij zich vanaf 1990 enigszins te herstellen; bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 haalde zij 0,4% van de stemmen, in 1989 nam ze niet deel, in 1994 won ze opnieuw 0,4%; bij de gemeenteraadsverkiezingen verwerfde ze in 1990 vier zetels, in 1994 elf. Haar motto 'Eigen volk eerst!' leidde tot gerechtelijke vervolging in 1994.

(5) *Natuurwetpartij (NWP)*: opgericht in 1992, in Nederland evenals in andere landen, vanuit de gedachte dat een collectieve bewustzijnsverandering nodig is om weer in overeenstemming met de wetten van de natuur te leven; en dat die verandering via Transcendente Meditatie - een op zuiver bewustzijn gerichte meditatietechniek - niet alleen persoonlijke maar ook politieke problemen helpt oplossen; de partij won een zetel in de gemeenteraad van Lelystad, waar enkele honderden beoefenaren van Transcendente Meditatie waren gaan wonen.

(6) *Vrije Indische Partij (VIP)*: opgericht in 1994 door leden van de Vereniging Indische Nederlanders om de belangen te behartigen van de 'Indische gemeenschap', vooral ten aanzien van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog; de Indische gemeenschap werd breed opgevat als allen 'die op enigerlei wijze te maken hebben (gehad) met Nederlands Indië', het huidige Indonesië.¹⁴

(7) *De Groenen*: opgericht in 1983 door leden van het Groen Platform en regionale groene groeperingen, daarna enkele malen van naam en structuur veranderd en in 1988 gefuseerd met de lokale partij Groen Amsterdam; in 1994 wonnen De Groenen een zetel in vier gemeenteraden, maar strandden voor de derde keer in hun streven de Tweede Kamer te bereiken.

(8) *Nieuwe Communistische Partij (NCPN)*: in 1992 opgericht door het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) met groepen Communisten die evenals het VCN afkomstig waren uit de CPN en weigerden zich aan te sluiten bij GroenLinks; het VCN was in 1985 opgericht door leden van de CPN die de ideologische vernieuwing in die partij te ver vonden gaan. De NCPN haalde geen zetel in de Tweede Kamer, maar wel raadszetels in Lemsterland, Scheemda en Reiderland (waar zij zelfs de meerderheid in de gemeenteraad verwierf).

(9) *Solidariteit Boerenpartij (SBP)*: mede geïnspireerd door de Poolse beweging 'Solidariteit', maar vooral door de Boerenpartij die onder leiding van H. Koekoek in 1963 in de Tweede Kamer gekomen was na overheidsop-treden tegen boeren in Hollandscheveld, richtte een aantal boeren precies dertig jaar later weer een Boerenpartij op.¹⁵

(10) *Partij voor Milieu en Recht (PMR)*: in 1993 opgericht door milieube-wuste burgers die GroenLinks en De Groenen te links vonden; ze noemden zich in de verkiezingsstrijd dan ook wel 'Groen Rechts'.

(11) *Solidair '93*: 'partij voor ouderen en mensen met een uitkering en zij die solidair willen zijn', in 1993 opgericht door een groep rond J. van de Scheur, oud-voorzitter van de ambtenarenvakbond ABVA-KABO en raadslid voor de PvdA tot hij in 1991 die partij verliet vanwege de herziening van de WAO; in 1994 herwon hij zijn zetel in de Rotterdamse raad, terwijl andere leden van Solidair'93 zetels wonnen in Haarlem en Schiedam.

(12) *Pacifistisch Socialistische Partij '92 (PSP'92)*: in 1992 opgericht door leden van de in 1991 opgeheven PSP die weigerden zich bij GroenLinks aan te sluiten; een deel van hen had met A.G. van der Spek de oude PSP al in 1985 verlaten, ook naar aanleiding van de discussie over samenwerking met CPN en PPR, en tijdelijk de Partij voor Socialisme en Ontwapening ge-vormd.

(13) *De Nieuwe Partij (DNP)*: formeel in 1993 opgericht door een werk-groep die in 1991 was ontstaan uit een symposium over gezondheidszorg en die geleidelijk tot de conclusie kwam dat het politiek bestel aan vernieuwing toe was; de partij streefde naar 'een samenleving waarin de mens als scheppend individu centraal staat' en voerde de verkiezingscampagne onder de leuze 'mensen kiezen mensen'.¹⁶ In september 1993 verliet het PvdA-kamerlid M. Ockels haar fractie en sloot zich aan bij DNP.

(14) *Algemene Democratische Partij (ADP)*: in 1993 opgericht door een aantal boeren - vooral uit Drente en Brabant -, dat ontevreden was over de resultaten van de protestacties tegen het landbouw- en mestbeleid, maar de SBP te beperkt vond en contact zocht met andere ontevreden groepen als vissers en schippers.¹⁷

(15) *Patriottisch Democratisch Appèl (PDA)*: eveneens in 1993 opgericht door een zelfstandige ondernemer, G. Sablerolle, die zich zorgen maakte over de financiële en morele toestand waarin Nederland verkeerde; kon wegens gebrek aan kader slechts in enkele kieskringen meedoen.

(16) *Socialistische Arbeiderspartij (SAP)*: sinds 1983 de naam van de Nederlandse sectie van de Vierde Internationale, ooit opgericht door de Russische revolutionair en dissident Leo Trotski; in 1974 opgericht als Internationale Kommunistenbond; in de loop der jaren zijn de banden met de Internationale en met de theorie van Trotski lossier geworden, maar niet verbroken.

(17) *Libertarische Partij (LP)*: in 1993 opgericht door sympathisanten van het in de jaren zeventig gestichte Libertarisch Centrum Nederland, geïnspireerd door de *Libertarian Party* in de Verenigde Staten; zij streeft naar een 'samenleving waarin alle individuen soeverein zijn over hun eigen leven', zonder geweld of dreiging met geweld van enigerlei overheid; de overheid mag hooguit individuen beschermen tegen geweld van elkaar (politie en justitie) of van buiten (defensie), maar laat verder alles aan de individuen over.¹⁸

4. Evaluatie van de hypothesen

1a. Een project dat brede groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden.

Het project van een partij kan hier in ruwe vorm gereconstrueerd worden, niet alleen door analyse van partijprogramma's, maar ook door een analyse van televisie-uitzendingen van de partijen en interviews met de lijsttrekkers of voorzitters.¹⁹

In de interviews werd alle lijsttrekkers gevraagd, de drie belangrijkste politieke problemen in Nederland te noemen en kort aan te geven hoe hun partij die aan zou pakken. Voorts werd de vraag gesteld, of zij zich in de verkiezingscampagne op bepaalde groepen richtten. Moeilijker na te gaan is, in hoeverre hun opvattingen over problemen en oplossingen bij behoeften van kiezers aansluiten. Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 1994 biedt wel aanwijzingen welke problemen de Nederlandse kiezer het belangrijkste vond, maar niet zozeer welke oplossingen zijn voorkeur genoten.

Iets meer dan de helft van de kiezers noemde vreemdelingen en minderheden het belangrijkste probleem in 1994.²⁰ Dat vond ook de CP'86. Haar televisiespot draaide geheel om dit thema, dat via knipsels uit kranten in verband gebracht werd met werkloosheid. De oplossing luidde simpel: 'begin onmiddellijk met een terugkeerbeleid'. Daarnaast wilde de partij de grenzen sluiten en - desnoods via razzia's - illegale vreemdelingen opsporen en uitwijzen.²¹ Geen van de andere randpartijen schonk zoveel aandacht aan de vreemdelingen. Alleen het Patriottisch Democratisch Appèl stelde in zijn - zeer summier - program 'een Nederland met 'n slot op de grenzen' voor.²² Televisiespots kon de partij niet bieden, daar zij niet in alle kieskringen kandidaten stelde. De Politieke Unie 55+ besteedde in haar program ook vrij veel aandacht aan de vreemdelingen, maar haar lijsttrekker deed dit niet.²³

Minderheden genoten eveneens veel belangstelling van de PSP'92, SAP en NCPN, maar dan als slachtoffers van racisme en niet als veroorzakers van werkloosheid, criminaliteit of andere maatschappelijke problemen.

Werkloosheid was het belangrijkste probleem in de ogen van ruim veertig procent van de kiezers; en in de opvattingen van SP, VIP en SAP. NCPN en LP schonken er ook veel aandacht aan, zonder duidelijk een prioriteit aan te geven. Het AOV erkende het als belangrijkste probleem, omdat de massale werkloosheid op den duur pensioenen en uitkeringen onbetaalbaar zou maken. De andere partijen legden er minder nadruk op, al kwam het in elk program wel ergens voor. De aangeboden oplossingen liepen nogal uiteen. Het AOV zocht het vooral in de lastenverlichting voor burger en ondernemer; de Libertariërs gingen hierin nog veel verder en wilden alle belastingen afschaffen en overheidstaken privatiseren. SP, NCPN en SAP zagen in deze maatregelen niet de oplossingen maar de oorzaken van het probleem. De NCPN, maar ook SP en SAP, meenden dat de overheid niet minder maar juist meer in collectieve en sociale voorzieningen zou moeten investeren. Daarnaast verwachtten SAP en SP veel heil van arbeidstijdverkorting en herverdeling van betaald werk. SP, SAP en NCPN besteedden een groot deel van hun televisiezendtijd aan de werkloosheid en haar gevolgen; AOV, LP en VIP deden dat niet of nauwelijks. Men zou hieruit kunnen opmaken dat de drie socialistische partijen nog meer gewicht hechtten aan het probleem dan de andere.

Bijna dertig procent van de kiezers achtte sociale voorzieningen en sociale zekerheid het belangrijkste politieke probleem van deze tijd. Daarin stemden ze overeen met PU55+, Solidair'93 en eigenlijk ook het AOV. Voor SP en PSP'92 kwam het probleem op de tweede plaats, terwijl ook NCPN, De Groenen, PMR en LP het één van de belangrijkste problemen vonden. Daarbij dachten AOV en PU55+ uiteraard met name aan de AOW en andere voorzieningen voor ouderen; ook hun televisiespots richtten zich vooral daar op. De PSP'92 legde verband tussen de bezuinigingen op deze voorzieningen en de bewapening - die zij als probleem nummer één beschouwde. Met een verwijzing naar de te vormen luchtmobiele brigade verspreidden de Pacifisten posters met de tekst 'Kijk oma, daar vliegt je pensioen!'. Voor de genoemde partijen bestond de oplossing van het probleem vooral in behoud en zo mogelijk uitbreiding van de bestaande voorzieningen. De Groenen stelden een duidelijk alternatief voor, in de vorm van een basisinkomen dat de overheid alle burgers uit zou keren. De Libertariërs daarentegen wilden de AOW en andere voorzieningen juist uit handen van de overheid nemen en aan het particuliere verzekeringswezen overlaten. In hun televisiespot betoogden zij dat een contract met een verzekeringsfirma de burger meer zekerheid zou bieden dan een sociale wet die de overheid eenzijdig kan wijzigen.

Krap een kwart van de kiezers wees criminaliteit als belangrijkste probleem aan. Slechts één partij deed dat ook: de Solidariteit Boerenpartij (SBP). Op

een tweede of derde plaats werd het probleem genoemd door AOV, PU55+, VIP, De Groenen, PMR, LP en wellicht ook PDA. SBP en VIP pleitten voor meer bevoegdheden en efficiënter optreden van de politie, het AOV dacht meer aan buurtwachten, de PMR aan strengere straffen, De Groenen hoopten dat de elite een beter voorbeeld zou geven. De Libertariërs legden - evenals het PDA - de nadruk op het slachtoffer van misdrijven, dat waar mogelijk schadevergoeding van de dader zou moeten krijgen.²⁴

Tabel 1. De voorspelde rangorde van de randpartijen op grond van hun politiek project en de werkelijke rangorde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994

partij	stemmental	werkelijke rangorde	voorspelde rangorde
AOV	325.997	1	1,5
SP	118.535	2	1,5
PU55+	77.953	3	6
CP'86	32.348	4	5
NWP	27.581	5	15,5
VIP	17.224	6	3,5
De Groenen	13.807	7	9
NCPN	11.701	8	3,5
SBP	9.347	9	12,5
PMR	8.814	10	14
Solidair '93	7.865	11	8
PSP'92	7.622	12	12,5
DNP	6.987	13	15,5
ADP	5.334	14	17
PDA	4.845	15	11
SAP	4.465	16	7
LP	2.841	17	10

Het milieu, nog in 1989 voor de meeste kiezers het belangrijkste probleem, was dat nu slechts voor 16%. De Groenen en de PMR wijdden natuurlijk een groot deel van hun program en televisiezendtijd aan dit probleem. Het kreeg ook de nodige aandacht van de Natuurwetpartij (NWP), DNP, SP, AOV, CP'86 en VIP, zij het minder in hun televisiespots dan in hun verkiezingsprogramma of in de interviews met de lijsttrekkers.

Andere problemen, bijvoorbeeld onderwijs en gezondheidszorg, internationale spanning en bewapening, landbouw of het staatsbestel, genoten minder belangstelling bij de kiezers. Zij vormden wel de belangrijkste problemen in de opvatting van NWP, PSP, SBP, ADP en DNP.

Indien de hierboven ontwikkelde hypothese in overeenstemming is met onze gegevens, zouden AOV en SP de meest succesvolle partijen moeten zijn, op korte afstand gevolgd door (respectievelijk) VIP, NCPN, PU55+ en CP'86 en SAP; vervolgens Solidair'93, De Groenen, LP, PDA, PSP'92, SBP, PMR en achteraan DNP, NWP en ADP.²⁵ Daarbij moet overigens enig voorbehoud gemaakt worden voor ADP, PDA en LP, omdat die noch in hun program noch in de interviews met de lijsttrekkers een duidelijke rangorde in de problemen aanbrachten.

De uitslag van de verkiezingen laat een enigszins andere volgorde zien (zie tabel 1). Niettemin bestaat wel een duidelijk verband tussen de verwachte volgorde en de werkelijke volgorde van de partijen; Spearman's rangcorrelatie-coëfficiënt bedraagt 0,58 voor de zeventien partijen en 0,67 indien de drie twijfelgevallen ADP, PDA en LP worden weggelaten.²⁶ De afwijkingen van de voorspelde rangorde zijn over het algemeen niet erg groot, behalve in het geval van de NWP en de SAP. In het vervolg van dit artikel zal blijken dat deze bijzondere gevallen eenvoudig te verklaren zijn.

1b. Een ideologische randpartij maakt meer kans op een zetel dan een partij die zich slechts op één strijdpunt of belang richt.

Om deze hypothese te toetsen, moeten uiteraard de begrippen 'ideologische partij', 'strijdpunten' en 'belangen' geoperationaliseerd worden. Met deze typologie wordt hier niet gesuggereerd dat sommige partijen wel een ideologie hanteren en andere niet; in de opvatting van deze auteur is elk politiek project per definitie ideologisch, dat wil zeggen: ingebed in een bepaalde maatschappijvisie en staatsopvatting. Ideologische partijen onderscheiden zich slechts van andere doordat zij hun ideologie expliciet maken en systematisch trachten te ontwikkelen. Partijen die zich niet op een bepaalde ideologie beroepen maar zich alleen op de verwezenlijking van belangen of strijdpunten richten, doen dat niet in een ideologisch vacuüm maar aanvaarden impliciet de heersende opvattingen over staat en maatschappij. Die heersende opvattingen vormen doorgaans niet een logisch hecht doortimmerd stelsel, maar vaak een mengelmoes van elementen (*traces*, 'sporen', in de terminologie van N. Harris) uit verschillende tradities en systemen.²⁷

Zo zou men de dominante ideologie in Nederland anno 1994 kunnen beschrijven als een sociaal en democratisch liberalisme, met nog enkele sporen van christelijk conservatisme en radicalisme.²⁸ Deze ideologie houdt in dat men de parlementaire democratie, de sociale markteconomie, de verzorgingsstaat met zijn grondrechten en 'voorwaardenscheppend beleid' op sociaal-cultureel terrein, niet principieel ter discussie stelt. Dat wil niet zeggen dat men de bestaande orde in zijn geheel kritiekloos aanvaardt. Bij de heersende ideologie van de jaren negentig hoort juist kritiek op de logge overheidsbureaucratie en pleidooien voor privatisering van overheidsdiensten, mits die niet het sociale aspect van de verzorgingsstaat wezenlijk aantasten. Ook kritiek op milieuvervuiling en werkloosheid passen binnen de dominante ideologie, zolang daar geen radicale conclusies uit getrokken worden; alle regeringspartijen delen immers de 'zorg' over deze ontwikkelingen en kondigen voortdurend maatregelen aan om de problemen aan te pakken.

In dit licht bezien zijn ideologische partijen dus expliciet in hun kritiek op de heersende opvattingen over staat en maatschappij, terwijl belangen- en strijdpunt-partijen die impliciet aanvaardden.²⁹ Daarbij zullen ook ideologische partijen strijdpunten benadrukken en belangen behartigen - voor zover die binnen hun ideologie passen. Tot de ideologische partijen behoren in de eerste plaats de vier partijen die de markteconomie willen vervangen door een vorm van socialisme - waarbij de markt misschien niet helemaal hoeft te verdwijnen, maar haar overheersende plaats verliest. De PSP'92 gaat hierin het verst, de SP lijkt het meest pragmatisch, maar ze delen met SAP en NCPN de kritiek op het vigerende systeem. Ze verzetten zich uiteraard ook tegen de heersende 'neo-liberale' opvattingen over een 'terugtrekkende overheid', privatisering en inkrimping van overheidsdiensten en sociale voorzieningen. Daarnaast hebben met name SAP en PSP'92, in mindere mate echter ook NCPN en SP, kritiek op de parlementaire democratie, die ze op termijn zouden willen vervangen door - of aanvullen met - een meer directe vorm van democratie; op dit punt lopen de opvattingen wel enigszins uiteen.

Een tegengestelde, maar ook zeer radicale visie op de staat verkondigt de Libertarische Partij, die de parlementaire democratie - en *a fortiori* elke vorm van directe democratie - als machtsuitoefening van een meerderheid over de individuele burger beschouwt. Zij zou daarom de bevoegdheden van het parlement in de grondwet tot een absoluut minimum willen beperken. Bovendien willen de Libertariërs de verzorgingsstaat tot op de bodem afbreken; de staat zou zich moeten beperken tot handhaving van recht en veiligheid en alle andere taken privatiseren. Onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid, milieubescherming, kunst en cultuur mogen individuen onderling regelen, door contracten af te sluiten. De meest radicale Libertariërs, 'kritarchisten' geheten, gaan nog verder en willen ook rechtspraak, politie en defensie privatiseren; de LP koos echter voor de meer gematigde variant van libertarisme, het 'minarchisme'.³⁰

Ook de CP'86 verdedigt een onorthodoxe ideologie, die zij zelf omschrijft als nationalisme: 'eigen volk eerst', bescherming van de eigen cultuur tegen het multiculturalisme van immigranten. Consistent hiermee lijkt haar kritiek op multinationale bedrijven en grootschaligheid in de economie, die de eigen cultuur en tradities immers evenzeer uithollen als immigratie.

De kritiek van De Groenen op de dominante ideologie raakt vooral het heersende mensbeeld, dat te antropocentrisch en materialistisch zou zijn. Hun visie op staat en maatschappij lijkt organisch en holistisch, maar vertoont ook liberale trekken; de individu moet zich vrij kunnen ontplooiën, zolang hij de verhouding met de natuur niet (verder) verstoort. De overheid biedt hem of haar een basisinkomen en bevordert milieuvriendelijke productie en consumptie via belastingen (ecotax), maar bemoeit zich verder weinig met de individuele burger.

Deze ecologistische visie vindt men ook bij de Partij voor Milieu en Recht (PMR), zij het minder uitgewerkt - de partij is daar wellicht nog te nieuw en te klein voor. Haar mensbeeld is wat somberder dan dat van De Groenen; mensen zijn tot velerlei kwaad geneigd, ten aanzien van het milieu maar ook ten opzichte van elkaar, zodat de overheid vaak krachtig moet optreden. Dat wil niet zeggen dat de vrije markt zou moeten verdwijnen; integendeel.

Indien men het ecologisme zeer ruim opvat, zou men ook de Natuurwetpartij tot deze stroming kunnen rekenen. Zij laat binnen die stroming echter wel een heel eigen geluid horen, met een oosterse klank. Zelf rekent zij zich niet tot de ecologistische stroming maar tot een stroming *sui generis*.³¹ Haar inspiratiebron vindt zij in de Veda's, de millennia oude geschriften die de grondslag vormen voor het hindoeïsme. Maharishi Mahesh Yogi, de uit India afkomstige grondlegger van de Transcendente Meditatie (TM), heeft de oude vedische wijsheid als het ware vertaald in westerse termen. Het uitgangspunt blijft echter hetzelfde: via het bewustzijn maakt de individu deel uit van een groter geheel, en gaat daar zelfs in op: 'als je denkt: ik ben bewustzijn, dan ben ik niet wezenlijk verschillend van bewustzijn dat de hele totaliteit naar voren gebracht heeft'.³² Vanuit deze gedachtengang kan verandering van een individueel bewustzijn grote gevolgen hebben voor andere individuen, en uiteindelijk voor een hele gemeenschap. Experimenten zouden bijvoorbeeld uitwijzen dat regelmatige meditatie door 1% van de gemeenschap - of dat nu een dorp of de hele wereld betreft - een beduidende daling van criminaliteit en geweld met zich mee brengt, doordat overal in het bewustzijn de onrust vermindert en dus de agressiviteit op elk gebied ook. Door meditatie in groepsverband te combineren met andere geestelijke technieken - het zogenaamde TM-Sidhi programma - wordt dit effect nog versterkt. Een groep van 8000 mensen die dit programma regelmatig en professioneel uitvoert, zou zo zeer veel problemen uit de wereld kunnen helpen.³³ Deze holistische of organische visie op mens en bewustzijn gaat echter gepaard met een tamelijk liberale maatschappijvisie en een conservatieve, haast quietistische staatsopvatting. De overheid dient meditatie te

bevorderen, dan komt alles verder wel goed - zo zou men grof simplificerend deze opvatting haast kunnen samenvatten.

Enigszins verwant hieraan lijkt De Nieuwe Partij. Hoewel niet direct geïnspireerd door een bepaalde levensbeschouwing of filosofie, sprak de partij antroposofen en aanhangers van New Age bewegingen ook wel aan. Haar doel was 'processen van verandering en vernieuwing op gang te brengen die leiden tot nieuwe structuren waarin de ontplooiing - in vrijheid - van de individuele mens en daardoor de ontwikkeling van de maatschappij als geheel wordt bevorderd'.³⁴ Op het eerste gezicht lijkt dit een liberaal beginsel. DNP werd dan ook in de media als progressief-liberale partij gepresenteerd.³⁵ Zelf wilde zij zich echter niet voor een bepaalde ideologie uitspreken. Haar visie op de samenleving zou men in de ogen van deze auteur inderdaad liberaal mogen noemen; haar denkbeelden over de staat vertonen verwantschap met die van Rousseau en andere radicaal-democratische denkers. Democratische besluitvorming zou volgens DNP niet met meerderheid van stemmen maar met consensus (*consent-model*) plaats moeten vinden. Dat biedt de individuele burger natuurlijk meer invloed - tenminste om beslissingen tegen te houden - indien hij zich tenminste actief in het politieke leven stort. Met enig voorbehoud zou men DNP nog tot de ideologische partijen kunnen rekenen, maar even goed tot de strijdpunten- en belangenpartijen.

Ook een twijfelgeval vormt het Patriottisch Democratisch Appèl (PDA). Door zijn naam en propaganda - 'als Nederland u lief is' en 'Voor een Nederland met 'n slot op de grenzen' - wekt het de indruk, een nationalistische ideologie aan te hangen.³⁶ De oprichter rekende zich echter niet tot een bepaalde stroming en wees elke vergelijking met Janmaat van de hand.³⁷ Na de verkiezingen voerde zijn partij volgens de pers niettemin gesprekken over samenwerking met de Burgerpartij Nederland en Nederlands Blok, die beide als afsplitsingen van de CD ontstaan zijn.³⁸

Duidelijke belangen- of strijdpuntenpartijen lijken AOV, PU55+, VIP, SBP, ADP en Solidair'93. Het AOV wilde volgens haar program 'belangen behartigen van alle Nederlanders en vooral van de ouderen'.³⁹ De lijsttrekker omschreef het verbond zelf als een 'issue-partij' - op zijn Nederlands: strijdpuntenpartij - zij het geen 'one-issue partij'.⁴⁰ Ook de Politieke Unie 55+ richtte zich uiteraard op ouderen, al hanteerde zij daarbij bepaalde beginselen als solidariteit, sociale rechtvaardigheid en handhaving van de vrije markt.⁴¹ Deze beginselen maken deel uit van de heersende sociaal-liberale ideologie, zoals hierboven reeds werd vastgesteld.

Dat geldt eveneens voor de beginselen van de Vrije Indische Partij (VIP): verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid.⁴² De VIP richtte zich zelfs expliciet tot 'liberaal democraten uit de Nederlandse gemeenschap in het algemeen, en van de Indische gemeenschap en ieder die zich hiermee verbonden voelt in het bijzonder'.⁴³ In haar statuten staat echter duidelijk als doel: 'de behartiging van de belangen van de Indische gemeenschap'.⁴⁴

De Solidariteit Boerenpartij betitelde zichzelf als een beginselpartij en geen belangenpartij. Evenals haar voorganger wilde zij de 'christelijke grondslagen van het volksleven' verdedigen.⁴⁵ Nu zou men dat in deze vergaand gesecculariseerde samenleving misschien al een afwijkende ideologie kunnen noemen, maar zolang de SBP dit beginsel niet verder uitwerkt, lijkt dat toch wat voorbarig. Aangezien in dit artikel de categorieën belangenpartij en beginselpartij elkaar niet uitsluiten - *n'en déplaise à Niezing*⁴⁶ - kan de nieuwe Boerenpartij hier in beide categorieën geplaatst worden.

Het is de vraag of dat ook geldt voor haar concurrent, de Algemene Democratische Partij (ADP). Naam en program suggereren immers dat men zich niet tot bepaalde belangen wil beperken, ook al krijgt de landbouw in het program vrij veel aandacht. Van een expliciete ideologie was echter evenmin sprake. De uit het CDA afkomstige lijsttrekker beschouwde zichzelf als liberaal, maar wilde dat etiket niet op de hele partij plakken.⁴⁷ De kritiek van de ADP op het huidige politieke bestel ademt echter wel een liberale geest: besluiten worden te vaak door een kleine groep achter gesloten deuren genomen, zonder veel aandacht voor het algemeen belang; radicale decentralisatie zou een oplossing kunnen bieden. Daarnaast verdedigt de partij standpunten op verschillende gebieden, die niet veel afwijken van heersende opvattingen. Ze kan derhalve met enig voorbehoud toch wel als een belangen- en strijdpuntenpartij beschouwd worden, zij het met idiosyncratische trekken.

Een soortgelijk verhaal zou over Solidair'93 verteld kunnen worden. Zij droeg nog meer dan de ADP het stempel van haar lijsttrekker en oprichter, Van de Scheur. Deze hechtte nog steeds aan sociaal-democratische beginselen, maar wilde die niet aan de partij opdringen. De verkiezingsleuze 'Voor eerlijk delen van werk... inkomen... kennis... en macht...' herinnert niettemin sterk aan de PvdA van de jaren zeventig.⁴⁸ De partij telde echter niet alleen oud-PvdA-ers, maar ook leden uit het CDA en zelfs uit de VVD.⁴⁹ Dus wordt zij hier beschouwd als (voornamelijk) een belangenpartij voor uitkeringsgerechtigden.

De duidelijk ideologische partijen SP, SAP, NCPN, PSP'92, CP'86, De Groenen, PMR, NWP en LP kregen gemiddeld 25.302 stemmen, de strijdpunten- en belangenpartijen AOV, PU55+, ADP, SBP, VIP en Solidair'93 gemiddeld 73.953 stemmen. Rekent men DNP en PDA tot de eerste categorie, dan daalt het gemiddelde van de ideologische partijen tot 21.777; rekent men hen tot de tweede categorie, dan daalt het gemiddelde van de belangenpartijen tot 56.944. Hoe dan ook, de hypothese lijkt hiermee ondubbelzinnig verworpen - anders dan in 1989.⁵⁰ De afkeer van ideologieën heeft nu dan toch ook de kiezers van randpartijen bereikt, moet de conclusie luiden.

Dat neemt niet weg dat ideologische partijen tot nog toe duurzamer zijn gebleken dan strijdpunten- of belangenpartijen: eerstgenoemde bestonden in 1994 gemiddeld al zeven jaar, laatstgenoemde nauwelijks meer dan één jaar.

2. *Er zal een sterk verband zijn tussen de hulpbronnen - geld, leden en publiciteit - die een randpartij kan mobiliseren en het aantal stemmen dat ze vergaart.*

Anders dan de voorafgaande is deze hypothese eenvoudig te operationaliseren. De meting van de variabelen is echter niet altijd even betrouwbaar. Nieuwe partijen beschikken niet altijd over een efficiënte administratie van hun leden en financiële middelen. Bovendien kunnen 'sociale wenselijkheid' en *wishful thinking* de antwoorden van de geïnterviewden hier evenals in andere onderzoeken beïnvloeden; zo zou een trotse partijleider het ledental van zijn partij kunnen overschatten en zijn budget juist kunnen onderschatten om de eigen prestaties beter te doen uitkomen. De onderzoeker bezit in dit geval weinig mogelijkheden om de schattingen van de geïnterviewde te controleren. Alleen in extreme gevallen gaat hij wantrouwen koesteren - bijvoorbeeld wanneer het opgegeven ledental achteraf groter zou blijken dan het vergaarde aantal stemmen. Zulke gevallen deden zich hier echter niet voor.

Naast campagnefondsen en leden is publiciteit zeker voor een nieuwe partij een zeer belangrijke hulpbron. Die zou op zich objectief gemeten kunnen worden, indien de onderzoeker voldoende tijd had gehad om alle relevante media in het land systematisch te volgen - wat meer dan een volledige werkweek en een groot aantal videorecorders in beslag zou nemen. Aangezien deze voorwaarde niet vervuld kon worden, heeft hij zich beperkt tot een drietal landelijke dagbladen - *NRC-Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant* - waaruit het knipselarchief van het DNPP samengesteld wordt. Daarbij wordt verondersteld dat deze bladen niet alleen een breed publiek bereiken, maar ook de berichtgeving in andere media, met name televisie, enigszins volgen. De ongetwijfeld ook belangrijke lokale en regionale media worden hierbij verwaarloosd.

Bij het tellen van de berichten in de drie dagbladen werd geen rekening gehouden met de strekking van de berichtgeving. Negatieve en positieve publiciteit zijn vaak moeilijk te onderscheiden; bovendien wordt negatieve publiciteit meestal meer waard geacht dan helemaal geen. Niettemin kan men ook hier overdrijven. Zo lijkt het waarschijnlijk, dat de enorme aandacht voor de CP'86 - 45% van alle berichten over randpartijen - niet alleen nieuwe kiezers heeft gebracht maar ook potentiële kiezers heeft afgeschrokken.

Het verband tussen de hulpbronnen, zoals hier gemeten, en de uitslag van de verkiezingen blijkt veel zwakker dan verwacht (zie tabel 2). Het ledental correleert nog redelijk met het aantal kiezers - hoewel een correlatie-coëfficiënt van 0,29 niet erg hoog genoemd mag worden - maar de campagnefondsen vertonen vrijwel geen verband daarmee - een correlatie-coëfficiënt van 0,10. De correlatie tussen stemmental en publiciteit viel eveneens veel lager uit dan verwacht - 0,19.⁵¹ Daarentegen bleken ledental en campagne-

fondsen wel sterk samen te hangen - $r = 0,54$; deze voor de hand liggende uitkomst - het geld voor de campagnes wordt doorgaans door leden opgebracht - vergroot wel de betrouwbaarheid van beide gemeten variabelen.

Tabel 2. *Kiezers en hulpbronnen van randpartijen, 1994*

partij	kiezers	leden	campagne fonds	publiciteit in dagbladen
AOV	325.997	1.000	40.000	11
SP	118.535	16.145	250.000	23
PU55+	77.953	2.500	55.000	2
CP'86	32.348	550	75.000	59
NWP	27.581	700	275.000	4
VIP	17.224	4.000	55.000	3
De Groenen	13.807	650	75.000	10
NCPN	11.701	625	25.000	5
SBP	9.347	50	15.000	2
PMR	8.814	35	5.000	2
Solidair '93	7.865	600	12.000	0
PSP'92	7.622	200	35.000	3
DNP	6.987	450	125.000	2
ADP	5.334	500	170.000	1
PDA	4.845	4	13.500	2
SAP	4.465	500	15.000	2
LP	2.841	30	45.000	1

N.B. De ledentallen en campagne-uitgaven (bedragen in guldens) zijn vaak zeer ruwe schattingen van de lijsttrekkers. In de campagnefondsen zijn de borgsommen voor de Kiesraad niet inbegrepen. De publiciteit in dagbladen betreft het aantal artikelen dat in de periode januari - mei 1994 aan de betrokken partij gewijd werd in *NRC-Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*.

Ook tussen publiciteit en ledental respectievelijk campagnefondsen bestond enig verband.

Al met al vindt de hypothese weinig steun in de verzamelde data - veel minder althans dan in 1989.⁵² Toch werpen de data een interessant licht op sommige gevallen, vooral indien we de uitkomsten van de vorige paragraaf van dit artikel hierbij betrekken (zie tabel 1). Opvallend is bijvoorbeeld de NWP: aan de ene kant meer campagnefondsen dan enig andere randpartij, aan de andere kant een project dat weinig kiezers aan zal spreken. In mindere mate geldt hetzelfde voor de ADP. Daar tegenover staat de SAP, wellicht ook het PDA en de LP: zij beschikten over een project dat aansloot bij de behoeften van veel kiezers, maar ook over weinig hulpbronnen om die kiezers daarvan te overtuigen.

Helemaal bevredigend is dit soort verklaringen niet; de volgende vraag luidt, waarom bijvoorbeeld deze drie partijen niet meer hulpbronnen konden mobiliseren, wanneer hun project zoveel burgers aan zou kunnen spreken. Een antwoord op deze vraag vereist echter enig inzicht in de *political opportunity structure* van de partijen in kwestie.

3. Het electoraal succes van randpartijen is sterk afhankelijk van de politieke ruimte (opportunity structure) die gevestigde partijen bieden; die ruimte ontstaat doordat gevestigde partijen op relevante politieke dimensies van positie veranderen of doordat een nieuwe dimensie aan belang wint.

Voor toetsing van deze hypothese moeten eerst de relevante politieke dimensies in kaart gebracht worden. Nu bestaat hierover geen volledige consensus onder politieke wetenschappers en kan dus enige subjectiviteit in de metingen binnen sluipen.

Wel overheerst de mening, dat de links-rechts dimensie nog steeds domineert. De meeste kiezers denken ook in deze termen, zij het vaak zonder ze expliciet te definiëren. Bij het NKO betrokken kiezers hadden dan ook weinig moeite om de gevestigde partijen een plaats te geven op een links-rechts schaal.⁵³ Vergeleken met 1989 zijn die partijen in de ogen van de kiezers iets dichter bij elkaar gekomen, vooral doordat GroenLinks, PvdA en D66, maar ook het CDA naar het midden toe schoven. Niettemin bleef zelfs in 1994 een gat bestaan tussen D66 en CDA, rond het midden van het politieke spectrum. Er lijkt dus nog steeds ruimte te zijn voor nieuwe partijen in het midden van de links-rechts schaal - waar zich relatief veel kiezers bevinden - en aan de uiterste linkerkant, in veel mindere mate ook aan de uiterste rechterkant.

Maakten de onderzochte partijen hiervan gebruik? Op deze vraag kan slechts indirect een antwoord gegeven worden, daar het NKO de kiezers niet gevraagd heeft nieuwe partijen een plaats op de schaal toe te kennen. Veel leiders van randpartijen bleken bovendien huiverig hun partij zelf in te delen in links of rechts, laat staan precies te plaatsen. Wel bereid daartoe waren de

lijsttrekkers van SP, SAP, NCPN en PSP'92, die hun partij duidelijk links van het midden plaatsten; en de leiders van CP'86, PDA en PMR, die hun partij rechts van het midden positioneerden. Merkwaardig genoeg eiste geen der geïnterviewden een plaats in het midden op. De lijsttrekkers van ADP, AOV, De Groenen, DNP, LP, NWP, PU55+, SBP, Solidair'93 en VIP vonden de links-rechts tegenstelling verouderd of irrelevant voor hun partij; wel zouden zij soms als individuen op grond van hun politieke verleden of uitspraken ingedeeld kunnen worden als links (Solidair'93, De Groenen, NWP, DNP) of rechts (AOV, SBP, ADP, VIP, LP).

Daarnaast kon de onderzoeker de partijen indelen op grond van hun programma's. Een partij geldt dan als links naarmate zij meer nadruk legt op democratie, op overheidsingrijpen in de economie, op sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, en op ontwapening; een rechtse partij zal meer aandacht schenken aan orde en efficiënt bestuur, aan markteconomie en particulier initiatief, aan individuele vrijheid en aan bewapening.⁵⁴ Een kwalitatieve analyse van de programma's bevestigt grotendeels - maar niet helemaal - de eerder gemaakte indeling van de politieke leiders: PSP'92, SAP, NCPN en SP stelden duidelijk linkse programma's vast, evenals Solidair'93; AOV, CP'86, LP, NWP, PDA, PMR, SBP en VIP komen rechts van het midden uit; bij ADP, DNP, De Groenen en PU55+ houden linkse en rechtse opvattingen elkaar min of meer in evenwicht, zodat de partijen in het midden geplaatst moeten worden.⁵⁵

Het is natuurlijk de vraag of de kiezers dat ook zo zagen - voor zo ver ze al enige aandacht aan randpartijen schonken. Het NKO biedt alleen enige gegevens over het electoraat van het AOV.⁵⁶ De kiezers van de ouderenpartij bleken op sociaal-economisch gebied dichtbij D66 en PvdA te staan, maar dachten over misdaad en minderheden ongeveer hetzelfde als VVD en CDA. Gemiddeld kwamen ze daarmee wel ongeveer in het midden uit.

Men zou dus voorzichtig kunnen vaststellen dat de vier linkse partijen SP, SAP, NCPN en PSP'92, in zekere zin ook Solidair'93, de ruimte links van GroenLinks en PvdA trachtten op te vullen. Die twee gevestigde partijen vormden hun referentiepartijen die zij uitdaagden - Rochon zou hen *challengers* noemen. Dat één van hen, de SP, hiervoor met twee zetels beloond werd, wekt geen verwondering wanneer men weet dat GroenLinks in de ogen van de kiezers naar het midden was opgeschoven. De ruimte aan de uiterste linkerkant is echter beperkt; voor de andere linkse partijen was dan ook vrijwel geen plaats meer.

In het midden van het politieke spectrum bestond ruimte genoeg voor de ouderenpartijen, maar niet of nauwelijks voor ADP, DNP en De Groenen. Waarom niet? De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in de eerder behandelde politieke projecten van genoemde partijen. Terwijl AOV en PU55+ met hun duidelijke opvattingen over sociale zekerheid een breed publiek aanspraken - van voornamelijk, maar niet uitsluitend ouderen - richtten ADP, DNP en De Groenen zich op tamelijk abstracte zaken als hervor-

ming van het politiek bestel en milieubehoud. De ADP bleef voor de meeste kiezers waarschijnlijk volstrekt onbekend; ze kreeg geen zendtijd van de overheid omdat ze niet in alle kieskringen kandidaten stelde en werd door de landelijke dagbladen vrijwel genegeerd (zie tabel 2).⁵⁷ DNP en De Groenen werden wellicht niet zozeer als middenpartijen gezien, maar als *detached parties*, die buiten het bekende links-rechts kader 'zweefden'. Hun woordvoerders werkten bewust aan deze beeldvorming mee, ook al maakten zij als personen beslist geen zweverige indruk.⁵⁸

Aan de uiterste rechterzijde van het spectrum, rechts van VVD en SGP, was nog minder ruimte. Een deel van die ruimte werd bovendien in beslag genomen door de CD - in de ogen van sommige, maar niet alle kiezers een extreem-rechtse partij.⁵⁹ Voor de CP'86, in feite een *challenger* voor de CD, was dus weinig ruimte over. Evenmin voor het PDA. SBP, VIP en PMR daagden niet zozeer de CD, maar VVD en CDA uit. De ruimte tussen deze gematigd-rechtse partijen is echter zeer beperkt, temeer daar zij bijna communicerende vaten zijn geworden.⁶⁰ SBP en VIP richtten zich daarbij wel tot een eigen doelgroep die door de gevestigde partijen enigszins verwaarloosd leek. Anders dan de ouderenpartijen misten deze belangenpartijen in de ogen van deze auteur echter een duidelijk project dat hun doelgroep een eenvoudige en concrete oplossing voor hun problemen bood. Bovendien waren hun doelgroepen kleiner.

De PMR plaatste zich evenals de NWP ook nog op een andere dimensie, die men 'post-materialistisch versus materialistisch' of 'groen versus grijs' zou kunnen noemen. Op deze dimensie zag de PMR haar plaats natuurlijk aan de groene, post-materialistische kant. Daar trof zij echter ook De Groenen, de NWP en de DNP aan; en natuurlijk GroenLinks, maar ook D66, als referentiepartijen. De groene ruimte was bovendien sinds 1989 gekrompen, door de afnemende belangstelling van de kiezers voor milieuproblemen. Geen wonder dus dat alle groene partijen moeite hadden zetels te winnen - of te behouden, in het geval van GroenLinks. D66 deed het wel zeer goed, maar nam dan ook op de links-rechts dimensie een gunstige positie in, vlakbij het midden.

D66 lag ook gunstig op een derde dimensie die met name Middendorp onderscheidt, de waardering voor individuele vrijheid tegenover gezag en traditie. De Nederlandse kiezer is in de loop der decennia geleidelijk minder traditioneel en meer libertair (vrijheidslievend) geworden. Er kwam dus ruimte vrij voor libertaire partijen - D66 en in mindere mate GroenLinks en de VVD; in theorie ook voor libertaire randpartijen, zoals de DNP en vooral de Libertarische Partij, maar in de praktijk echter nauwelijks. Hiervoor kan post-hoc wel een verklaring gegeven worden: D66 was als oppositiepartij in staat de libertaire kiezers voldoende aan te spreken en elke *challenger* te weerstaan. De LP was voor de meeste libertaire kiezers waarschijnlijk te extreem en DNP te abstract. Of deze verklaring juist is, zal blijken bij volgende verkiezingen.

5. Epiloog: conclusies en speculaties

De drie hypothesen die aan het begin van deze beschouwing geformuleerd werden, worden door de resultaten van dit onderzoek eerder bevestigd dan weerlegd.

De eerste en belangrijkste voorwaarde voor een nieuwe partij is een duidelijk politiek project, waarin urgente problemen aangeduid en aangepakt worden. Zonder een dergelijk project zal een nieuwe partij geen zetels winnen bij verkiezingen - maar waarschijnlijk ook niet lang als randpartij overleven. Een duidelijk project hoeft niet altijd ingebed te zijn in een coherente ideologie. Anders dan verwacht bleken partijen met een eigen, van het heersende denkpatroon afwijkende ideologie in 1994 beduidend minder kiezers te trekken dan partijen die binnen de heersende ideologie bepaalde belangen of strijdpunten verdedigden. Een eigen ideologie was dus geen voorwaarde voor electoraal succes - integendeel - maar wel voor duurzaamheid van de partijorganisatie.

Om hun project aan de kiezers te verkopen, hebben nieuwe partijen middelen nodig: personeel, pecunia en publiciteit. Deze hulpbronnen bleken in 1994 echter minder belangrijk dan verwacht. Een bescheiden hoeveelheid bleek al voldoende om partijen met een duidelijk project als AOV en PU55+ aan één of meer zetels te helpen. Onder een bepaald niveau - bijvoorbeeld een duizend leden, een campagne-budget van 40.000 gulden en enkele berichten in de landelijke media - kan ook een randpartij met een zeer populair project onvoldoende kiezers trekken. Naast de hoeveelheid hulpbronnen is natuurlijk ook van belang hoe doelmatig ze gebruikt worden. Zo leert de ervaring dat geld waarschijnlijk beter besteed kan worden aan het NIPO - dat tegen betaling randpartijen in zijn enquêtes en persberichten meeneemt - dan aan affiches op aanplakborden.⁶¹

Een derde voorwaarde vormt de *political opportunity structure* voor randpartijen: institutionele factoren als het kiesstelsel en de vrije toegang tot de media, maar vooral ook de politieke ruimte die gevestigde partijen (ongewild meestal) aan nieuwkomers bieden. Hoewel deze hypothese hier slechts gedeeltelijk en indirect onderzocht kon worden, bleef ze zeer plausibel. De SP had haar succes niet alleen te danken aan een duidelijk project en een rijkdom aan leden en campagnefondsen - daarover beschikte ze immers ook al in 1989 en daarvoor - maar ook aan de ruimte die PvdA en GroenLinks aan de linkerkant van het politieke spectrum boden. De ouderenpartijen drongen in de Tweede Kamer door met hulp van een simpel doch helder project en een bescheiden doch voldoende hoeveelheid leden, geld en publiciteit; maar ook met een positie in het midden van het politieke spectrum, waar veel kiezers en weinig gevestigde partijen te vinden zijn.

Ten slotte kunnen nog enige algemene opmerkingen gemaakt worden die buiten het kader van het onderzochte model vallen, maar van belang zijn voor de toekomst van randpartijen in Nederland. In de eerste plaats valt op,

dat in 1994 evenals in 1989 confessionele randpartijen ontbraken. Voor zover rooms-katholieke of protestantse randpartijen nog bestonden - bij de Kiesraad was anno 1994 nog slechts de partij Nederlandse Christen Democraten (NCD) ingeschreven - namen ze niet deel aan de kamerverkiezingen. De in 1993 ondernomen poging om een moslimpartij op te richten, faalde vanwege onderlinge verdeeldheid.⁶² Gezien het groeiend aantal moslims met Nederlands staatsburgerschap zou een dergelijke poging in de toekomst meer succes kunnen hebben.

In de tweede plaats ontbrak in 1994 een partij voor etnische minderheden of migranten - tenzij men de VIP als zodanig zou willen beschouwen. In 1989 deden drie partijen voor minderheden - alle met een Surinaamse achtergrond - aan de verkiezingen mee, echter zonder veel succes. Zelfs op lokaal niveau hebben migrantenpartijen tot nog toe weinig succes geboekt, terwijl daar meer migranten stemrecht genieten. Op korte termijn lijkt een belangenpartij voor minderheden dus weinig kans op zetels in de Tweede Kamer te maken, op middellange termijn - wanneer voldoende hulpbronnen voor een project gemobiliseerd zijn - mogelijk wel.

In de derde plaats ontbrak in 1994 ook de Vrouwenpartij, die in 1989 voor het eerst met een kandidatenlijst kwam maar toen geen zetel behaalde. Het succes van de ouderenpartijen zou echter vrouwen en andere 'demografische' belangengroepen zoals jongeren kunnen inspireren tot (her)oprichting van een eigen partij.

In de vierde plaats lijken idiosyncratische partijen, gedomineerd door de persoonlijkheid van één man (zelden: vrouw), zeldzaam te worden. Namen in 1989 nog drie van dergelijke partijen aan de verkiezingen deel, in 1994 hooguit één. De gewijzigde Kieswet met strengere juridische en financiële eisen voor nieuwe partijen zal wel hebben bijgedragen aan deze verandering. Wat zijn de vooruitzichten voor randpartijen bij volgende verkiezingen? Een goed theoretisch model zou daar een antwoord op moeten geven, zij het onder het gebruikelijke *ceteris paribus* voorbehoud. Indien de fluctuaties tussen gevestigde partijen aanzienlijk blijven, zullen nieuwe partijen over het algemeen redelijke vooruitzichten hebben. Sommige zullen echter zelf van het toneel verdwijnen. Vooral belangen- en strijdpuntenpartijen zijn aan fluctuaties onderhevig en zelden zeer duurzaam. Het lijkt dan ook geenszins zeker dat ADP, DNP, PDA, Solidair'93, SBP en VIP bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen weer paraat zullen zijn. De inmiddels al bijna gevestigde ouderenpartijen zullen ongetwijfeld wel meedoen en zich in de Kamer handhaven, indien ze hun wankelende positie in het midden van het politieke spectrum behouden. De ideologische partijen zullen eveneens opnieuw kandidaten stellen. De SP lijkt voorlopig verzekerd van een plaats onder de gevestigde partijen en zal haar zeteltal in de Tweede Kamer eerder uitbreiden dan verminderen. Haar kleine concurrenten ter linkerzijde zullen, gezien hun beperkte hulpbronnen, zich wellicht genoopt zien hun kandidatenlijsten ineen te schuiven - zoals ze hier en daar al bij gemeenteraadsverkie-

zingen hebben gedaan. Ter rechterzijde zal de CP'86 mogelijk ook samen gaan met afsplitsingen van de CD als het Nederlands Blok. De Libertarische Partij zou kunnen profiteren van de regeringsdeelname van de VVD. Een ecologistische partij zal bij komende verkiezingen evenmin ontbreken; voor twee lijkt echter te weinig ruimte. De Groenen maken meer kans dan de PMR, gezien hun ledental, bekendheid en (iets) meer gevulde partijkas. De NWP zou met haar heel eigen project op den duur wel ruimte voor zichzelf kunnen creëren.

'De aanhouder wint' geldt vaak ook voor politieke partijen; maar helaas niet altijd.

noten

1. Een randpartij wordt hier dus gedefinieerd als een partij die (nog) geen zetels in de volksvertegenwoordiging, en in het bijzonder in de Tweede Kamer, gewonnen heeft. Zie ook A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 126-143.

2. Bij dit onderzoek werd de auteur bijgestaan door U.J. Elzer, W. van Mierlo, J. Plantinga en mevr. Yvonne Samuels. Interviews werden toegegaan door E.R. Blaauw (VIP), A.B. Blase (DNP), J.H. Geschiere (ADP), D. Guichelaar (SBP), R.M. Kaatee (PMR), H. Leerkes (PU55+), T.Th.A.J. Manders (LP), J.G.C.A. Marijnissen (SP), mevr. H.M. Nijpels-Hezemans (AOV), J.C.H. Robroek (PSP'92), H. Ruitenbergh (CP'86), J. van de Scheur (Solidair '93), J.A.J.H. Uijen (NWP), R. Visser (NCPN), W. Baltesen en C.P. van der Voort (SAP/Rebel), A.H.L. Westerouen van Meeteren (De Groenen). Bovengenoemden waren lijsttrekkers van hun partij, behalve H. Ruitenbergh, die op nummer drie van de lijst stond en daarnaast voorzitter van de CP'86 was; en W. Baltesen, die penningmeester was van de SAP. Het telefonische interview met Leerkes werd aangevuld met een gesprek met zijn woordvoerder B. Blase en een telefonisch interview met D.J. Schakelaar, oprichter en secretaris van de PU55+. Alle genoemde personen worden hierbij nog eens bedankt voor hun royale medewerking. Daarnaast gaat dank uit naar de Stichting Komma te Groningen, die een subsidie heeft verstrekt voor het onderzoek. En ten slotte hebben prof.dr. H. Daalder (Rijksuniversiteit Leiden) en prof.dr. L. Preyra (Acadia University, Canada) nuttige suggesties gedaan voor de constructie van het theoretisch model en de vragenlijst voor de interviews.

3. Soortgelijke termen worden gehanteerd door: S. Hug, 'The Emergence of the Swiss Ecological Party: A Dynamic Model', in: *European Journal of Political Research*, 18 (1990) 6, 645-670; Ch. Hauss en D. Rayside, 'The development of New Parties in Western Democracies since 1945', in: D. Maisel en J. Cooper, red., *Political Parties: Development and Decay*, Beverly Hills, 1978, 31-54; H.-G. Jaschke, 'Splitterparteien: Indikatoren für

- unzufriedene Minderheiten', in: P. Haungs en E. Jesse, red., *Parteien in der Krise?* Keulen, 1987, 221-225; M. Pinard, *The Rise of a Third Party: A Study in Crisis Politics*, Montreal, 1975; en H. Daalder, 'De kleine partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', in: *Acta Politica*, 1 (1965/1966), 172-196.
4. Volgens S.L. Fisher, *The Minor Parties of the Federal Republic of Germany. Toward a Comparative Theory of Minor Parties*, Den Haag, 1974, 169-171. Zie ook A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen. Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 68-93, in het bijzonder 82-89.
5. I. Lipschits, 'Partijvorming in nationale systemen', in: *Jaarboek 1977 DNPP*, Groningen, 1978, 154.
6. Volgens interviews met de leider in het *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 maart 1989 en 7 maart 1992, en in *Trouw*, 5 oktober 1991.
7. Zie de *Kieswet*, Art. G 1-6; voorts D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht*, Zwolle, 1989, 99-109, 122-127.
8. Hauss en Rayside, *op.cit.*, 51.
9. F. Müller-Rommel, *Grüne Parteien in Westeuropa: Entwicklungsphasen und Erfolgsbedingungen*, Opladen, 1993, 93-98; H. Kitschelt, 'Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Systems', in: *World Politics*, 15 (1988), 194-234; zie ook Fisher, *op.cit.*, 153-172.
10. Th. Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), 4 (okt.), 419-439.
11. Zie J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Politieke oriëntaties', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer '89*, Amsterdam, 1992, 41.
12. G. Smith, 'In search of small parties: Problems of Definition, Classification and Significance', in: F. Müller-Rommel en G. Pridham, red., *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*, Londen, 1991, 23-40.
13. Zie onder meer C.P. Middendorp, *Ideology in Dutch Politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*, Assen, 1991; Van Deth, Leijenaar en Wittebrood, *op.cit.*
14. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, 1994, art. 1; *Statuten van de Vereniging Vrije Indische Partij*, art. 2.2; als eerste doel werd overigens vermeld 'een positieve bijdrage te leveren aan een goed functionerende samenleving in een democratische staat'.
15. De oude Boerenpartij heette sinds 1981 Rechtse Volkspartij, maar kwam in datzelfde jaar niet terug in de Tweede Kamer en leidde daarna een kwijnend bestaan; Koekoek overleed in 1987.
16. *Tijd voor een nieuwe visie: verkiezingsprogramma De Nieuwe Partij 1994-1998*, Gorinchem, 1994, 2.

17. Volgens de lijsttrekker/partijvoorzitter ging het in feite om heroprichting van een slapende partij, die echter voordien geen rol van betekenis had gespeeld (interview met J. Geschiere).
18. *Libertarische Partij: De vrije markt bepaalt en betaalt. Concept verkiezingsprogramma 1994*, Leiden, 1994, 1.
19. De TV-spots werden de auteur ter beschikking gesteld door G. Zuiderveen; van alle partijen werd ten minste één uitzending opgenomen, van sommige meer dan één.
20. *Index: NKO Special*, Voorburg, 1994, 6-7.
21. *Partijprogramma Centruumpartij '86 - Eigen volk eerst*, 1993, hoofdstuk VII; interview met H. Ruitenbergh.
22. *Patriottisch Democratisch Appel*, z.pl., z.j.
23. *Verkiezingsprogramma/partijprogramma Politieke Unie 55+*, 1994, 9-10; interview met H. Leerkes (telefonisch) en met zijn woordvoerder B. Blase.
24. *Libertarische Partij: De vrije markt bepaalt en betaalt. Concept verkiezingsprogramma 1994*, Leiden, 1994, 3-4.
25. Deze volgorde werd bepaald door elke partij punten toe te kennen voor de problemen die zij - bij monde van hun lijsttrekkers of partijvoorzitters - het belangrijkste vonden. De puntentelling was gebaseerd op de prioriteiten die de kiezers stelden volgens het NKO: milieu kreeg één punt, criminaliteit twee punten, sociale voorzieningen of sociale zekerheid drie punten, werkloosheid vier punten en minderheden of vreemdelingen vijf punten. Deze punten werden gewogen naar de prioriteit die de partij stelde. Zo kreeg een partij die vreemdelingen als belangrijkste probleem noemde drie keer vijf is vijftien punten; een partij die dit het op-één-na belangrijkste probleem vond kreeg twee keer vijf is tien punten; werd het als derde belangrijkste probleem genoemd, dan kreeg de partij één keer vijf is vijf punten.
26. H.M. Blalock Jr, *Social Statistics*, New York, 1960, 317-319.
27. N. Harris, *Beliefs in society. The Problem of Ideology*. Harmondsworth, 1968, 63-64, 208-209.
28. Zie hierover: G. Voerman en P. Lucardie, 'Ideologie en individualisering; de grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD', in: *Beleid en Maatschappij*, 29 (1992), 1, 31-41.
29. K. Mannheim zou hier de term 'ideologie' vervangen door 'utopie'; in zijn ogen zouden juist de belangen- en strijdpuntenpartijen ideologisch denken. In het taalgebruik van onze tijd heeft echter 'utopie' de betekenis gekregen van 'niet te verwezenlijken ideaal, droombeeld' (Van Dale, elfde druk) en dat zou hier misverstanden wekken; van sommige ideologische partijen zijn de projecten wel degelijk op een andere tijd en plaats verwezenlijkt - 'helaas!', zou men soms daaraan toevoegen.
30. 'Kritarchisme' betekent dat men alleen de heerschappij (*archè*) van het recht c.q. de rechter (*kritès*) erkent; 'minarchisme' verwijst naar minimaliseren van heerschappij en macht. Interview met T. Manders.

31. Brief van J. Storms, hoofdbestuurder NWP, d.d. 19 januari 1995, in reactie op een eerdere versie van dit artikel.
32. Interview met J.A.J.H. Uijen.
33. *Beginsel- en partijprogramma van de Natuurwetpartij - Bewustzijn als Basis*, Lelystad, 1994, 6-7, 29.
34. *De Nieuwe Partij: Tijd voor een nieuwe visie*, Gorinchem, 1992, 2.
35. *NRC Handelsblad*, 5 mei 1993; *Trouw*, 4 mei 1993.
36. Program en pamflet van PDA.
37. Interview met G. Sablerolle.
38. Berichten in *Trouw*, 3 november 1994 en 22 december 1994.
39. *Er is nu geen andere keus meer. Verkiezingsprogram Algemeen Ouderen Verbond*, Eindhoven, 1993, 5.
40. Interview met mevr. Nijpels-Hezemans.
41. *Verkiezingsprogramma/Partijprogramma Politieke Unie 55+*, Holten, 1994, 3.
42. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, z.j., 1.
43. *Vrije Indische Partij (VIP) Verkiezingsprogramma 1994-1998*, 1.
44. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, 12.
45. *Het moet anders, zo kan het niet langer. Verkiezingsprogramma Solidariteit Boerenpartij*, z.pl., 1994, 18.
46. Zie J. Niezing, 'De kleine partij - enkele hypothesen', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963) 264-272; overigens wijkt schrijver dezes hiermee ook af van zijn vorige beschouwing over dit onderwerp; zie 'Politici in de periferie'.
47. Interview met J. Geschiere.
48. *Beknopt verkiezingsprogramma Solidair '93*, z.pl., z.j.
49. Interview met J. van de Scheur.
50. Lucardie, 'Politici in de periferie', 133.
51. Deze produkt-moment correlaties zijn berekend met hulp van een programma dat A. Stork de auteur ter beschikking gesteld heeft.
52. Toen bedroeg de correlatie-coëfficiënt tussen ledental en kiezers 0,68; zie Lucardie, 'Politici in de periferie', 136.
53. *Index: NKO special*, 24; slechts 10% van de respondenten kon (of wilde) zichzelf geen plaats op de links-rechts schaal toekennen.
54. Deze criteria zijn vrijwel letterlijk ontleend aan P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 118-144. Aanvechtbaar lijkt me hierbij het gebruik van 'individuele vrijheid' als criterium voor rechts; de meeste linkse partijen - ook in dit onderzoek - streven immers ook naar meer vrijheid voor het individu, zij het minder op economisch dan op sociaal-cultureel gebied.
55. Kwantificering bleek wel mogelijk, maar niet zeer betrouwbaar. Indien partijen een score tussen 0 en 10 zouden krijgen op grond van de verhouding tussen linkse en rechtse items in hun programma's, kunnen ze als volgt geordend worden: SP en NCPN beide 0,7; PSP'92 1,3; SAP 2,3; Solidair'93 3,6; Groenen 4,1; PU55+ 5,0; ADP en DNP beide 5,6; PDA 6,0;

VIP 6,4; CP'86 6,6; AOV 6,7; PMR 7,3; NWP 8,0; SBP 8,9; LP 9,7. Laat men items over individuele vrijheid buiten de analyse, dan verandert de volgorde enigszins: PSP'92 0,0; SAP 0,1; NCPN 0,3; SP 0,7; Groenen 1,7; Solidair'93 3,6; DNP 4,0; PU55+ 4,7; ADP en PDA beide 5,0; AOV, CP'86 en VIP alle drie 5,6; NWP 7,1; PMR 7,3; SBP 8,5; LP 9,4.

56. *Index: NKO special*, 7, 12-13, 20.

57. De ADP kreeg wel enige aandacht in de regio waar zij haar basis had, het Noorden des lands en met name Drenthe. Die aandacht moest ze daar wel delen met de SBP, die eveneens in Drenthe geconcentreerd was.

58. Persoonlijke observaties van de auteur bij interviews met de heren Uijen en Blase.

59. *Index: NKO special*, 24.

60. Volgens onderzoek van bureau Interview bij stembureaus kwam de winst van de VVD in 1994 voor 21% van het CDA, voor 59% van nieuwe of in 1989 thuisgebleven kiezers en voor 20% van alle overige partijen; het verlies van het CDA ging voor 20% naar de VVD, 12% naar D66, 9% naar de ouderenpartijen en 20% naar andere partijen, terwijl overige CDA-kiezers van 1989 thuis bleven (*de Volkskrant*, 4 mei 1994).

61. Zie hiervoor P. van der Steen, 'De doorbraak van de "gewone mensen"-partij. De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994', in dit *Jaarboek*.

62. Volgens berichten in *Trouw*, 16 februari 1993; *de Volkskrant*, 27 februari 1993; *NRC-Handelsblad*, 1 maart 1993.